Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/75693

File ID	75693
Filename	2 PsA's collectie van '23': tijd en plaats van ontstaan

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Pseudo-Anastasius en Anastasius Sinaita : een vergelijking : de pseudo-anastasiaanse Quaestiones et responsiones in de Soterios : prolegomena, tekst en commentaar :
Author	D. Sieswerda
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2004
Pages	272

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/121863

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

2 PsA's collectie van '23': tijd en plaats van ontstaan

2.1 *Tijd van ontstaan*

Terminus post quem. Het achtste en laatste citaat in het florilegium bij PsA's vr. 2 is ontleend aan '*Τὰ κατὰ τῶν εἰκονομάχων*' van Patriarch Nicephorus (patriarch 806-815, gestorven in 828). Het geschrift is omstreeks 815 ontstaan, in de reeks van bezwaarschriften van Nicephorus tegen het her-invoeren van het iconoclasme door de synode van dat jaar, op instigatie van de nieuwe, iconoclastische keizer, Leo V. Openlijk, met naam en toenaam daaruit citeren, zoals PsA deed, was uiteraard pas mogelijk na het herstel van de ikonenverering door de synode van 843, op initiatief van Keizerin Theodora[12].

Het citaat refereert trouwens niet aan ikonen (het beschrijft de alomtegenwoordigheid van God en de wereldwijdheid van de verering). Dat gebeurt ook elders niet, noch in de florilegia, noch in de ἀποκρίσεις *stricto sensu*. Het kan erop wijzen dat PsA werkzaam was toen de ikonenverering weer geheel in het leven van alledag was opgenomen en geen onderwerp van discussie meer was, dus geruime tijd na 843.

Terminus ante quem. Georgius Monachus citeert in het *Χρονικόν* 'Anastasius van Theoupolis (= Antiochië)'[13]. De Boor identificeert de geciteerde passage als van Anastasius Sinaiticus, Abbas Anastasius, vr. 20 (Gretser/Migne, *PG* 89, 525B). Zoals ik beschreven heb in 1,'Van Anastasius tot Pseudo-Anastasius', zijn de eerste 23 vragen van de compilatie van '154', waarop de Gretser/Migne-editie gebaseerd is, Pseudo-Anastasiaans. Ook, derhalve, vraag 20. Sterker nog: de passage die Georgius citeert is onderdeel van een door Pseudo-Anastasius zelf toegevoegd stuk (zie het Commentaar bij vr. 20, r. 156-168). Georgius heeft dus de Pseudo-Anastasiaanse collectie onder ogen gehad.

Door de meeste onderzoekers wordt aangenomen dat Georgius Monachus het *Χρονικόν* omstreeks 872/3 heeft voltooid[14]. Is dat juist, dan hebben we in dat jaartal de *terminus ante*

---

[12] De kop in het florilegium luidt: 'Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως ἐκ τῶν Κατὰ εἰκονομάχων'. Alexander vermeldt het in *Nicephorus* (p. 178-179) als *Adversus Iconomachos*, als *Πρόλογος καὶ ἀνατροπὴ τῶν δι' ἐναντίας χρήσεων* (op gezag van twee handschriften, Parisinus gr. 911 en Coislinianus 93), en als *Κατὰ τῶν ἀσεβῶς τετολμηκότων εἴδωλον ὀνομάσαι τὸ θεῖον ὁμοίωμα, καὶ ὅτι δεῖ ἕπεσθαι ταῖς πατρικαῖς παραδόσεσιν, ἔτι δὲ καὶ τί ἐστι γραπτὸν καὶ περίγραπτον, καὶ πῶς νοητέον τό Οὐ ποιήσεις πᾶν ὁμοίωμα, ἀνασκευή τε τῶν δυσσεβῶς εἰσληφθεισῶν πατρικῶν ῥήσεων παρὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐχθρῶν*. Alexander dateert het tussen 818 en 820 (p. 188). Editie: J.B.Pitra, *Spicilegium Solesmense complectens sanctorum Patrum Scriptorumque Ecclesiasticorum Anecdota hactenus Opera* (...), iv (1858), p. 233-291.

[13] Aldus Kazhdan, *Literature*, p. 300, een verwijzing waarop J.Munitiz mij attent maakte. Het citaat komt voor in het *Χρονικόν*, bk V, cap. 12, '*Περὶ Δομετιανοῦ*' (De Boor II, p. 445, r. 13- p. 446, r. 2). Enige regels daaronder (r. 8-11) geeft Georgius de inhoud weer van één van de citaten in het florilegium bij dezelfde vraag, PsA 20 (uit de *Constitutiones Apostolicae*), een bewijs dat de florilegia inderdaad van PsA's hand zijn, en niet toegevoegd door de compilator van de collectie van '88' of door die van de *Σωτήριος*. Zie n. 86 voor mogelijke implicaties van de kwalificatie 'Θεουπόλεως'.

[14] Zie Markopoulos, 'Βίος' en 'Συμβολή'. De argumenten in Dmitri Afinogenev, 'Date', voor een datum tussen 843 en 847, mogelijk 845, zijn m.i. niet sterk. Sommige zijn *ex silentio* ('Photius noemt Nicephorus' *Refutatio et Eversio* niet, auteurs van omstreeks 845 wel'), andere naar twijfelachtige analogie ('De opgave van de regeringstijd van Michael III moet een interpolatie zijn, want ze is niet accuraat, terwijl die van de andere genoemde keizers dat wel zijn').

quem voor de '23' van Pseudo-Anastasius. In 2.3.1, '*De agressie der ἔθνη' sqq.* poog ik de tijd van ontstaan nader te bepalen. Omdat ik bij die poging locale gebeurtenissen betrek, stel ik eerst de mogelijke plaats van ontstaan aan de orde.

2.2 *Plaats van ontstaan: Constantinopel?*

Pseudo-Anastasius is en blijft een anonymus: ook mijn onderzoek levert geen indicatie op van zijn identiteit (zie 8, 'Pseudo-Anastasius: de persoon'). Ook zijn verblijfplaats is niet bekend; in zijn werk ontbreekt enige expliciete vermelding. Maar door externe en interne, impliciete, gegevens en verwijzingen te combineren komen we tot een "*educated guess* ".

Pseudo-Anastasius (voortaan PsA) laat plaatsgebonden elementen van Abbas Anastasius (voortaan AA) weg of vervangt ze. Dat wijst erop dat hij niet, zoals AA, in Palestina werkzaam was[15]. Zo veralgemeent hij de '"Αραβες', die de 'landen en volkeren der christenen' kwaad doen (zie vr. 17, r. 1-2), tot 'τὰ ἔθνη', de niet-christenen, de heidenen[16]. De afstandelijke omschrijving 'de landen en volkeren der christenen', 'ταῖς χώραις καὶ λαοῖς τῶν χριστιανῶν', wordt bij PsA 'ons', 'ἡμῖν' (*ibid.*). De vanzelfsprekendheid 'ἡμεῖς = christenen, christenen = ἡμεῖς' past bij iemand die binnen de grenzen van het Byzantijnse Rijk woont (zie mijn bespreking in het Commentaar)[17]. De passage waarin AA aan de doodstraf refereert als actueel (in vr. 18, r. 26-27), is door PsA geschrapt: de doodstraf is uit het Byzantijnse strafrecht verdwenen (behalve ingeval van sodomie, i.e. homosexueeel handelen [zie eveneens het Commentaar]). Zelfs de plaatsbepaling 'in Jeruzalem', 'ἐν Ἱεροσολύμοις', door AA uit Johannes (4:21) geciteerd, is door PsA vervangen door de algemenere term 'in geest en waarheid', 'ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ' (ook uit Johannes, 4:23); zie vr. 2, r. 1-2 en het Commentaar[18].

---

[15] Tenzij we aannemen dat hij, hoewel werkzaam in die regio, zijn werk toesneed op een zo breed mogelijk, Byzantijns, publiek; maar het eerste is intrinsiek waarschijnlijker.

[16] Aldus het nieuwtestamentische gebruik (bijvoorbeeld in Eph 4:17: ' ... τὰ ἔθνη περιπατεῖ ἐν ματαιότητι τοῦ νοὸς αὐτῶν.'), analoog aan het oudtestamentische ἔθνη = niet-joden (vele malen van Ex 15:14 af: '"Ηκουσαν ἔθνη καὶ ὠργίσθησαν.'). De verbreding van 'de Arabieren' tot 'τὰ ἔθνη' stelt PsA in staat ook die 'heidenen' in zijn antwoord te betrekken waarmee de Byzantijnen, in het bijzonder de bewoners van Constantinopel, in de negende eeuw te maken hebben: Bulgaren en Russen (zie 2.3.1, '*De agressie der ἔθνη*').

[17] Kunnen onder de 'ἔθνη' ook de niet-orthodoxe christenen, in het bijzonder de westerse, verstaan worden? De spanning tussen de beide kerken loopt hoog op in de jaren '60, de tijd waarin PsA mijns inziens schrijft (zie 2.4, '*Omstreeks 865?* ' aan het eind van dit hoofdstuk). Paus Nicolaas' pogingen om Bulgarije onder Rome te brengen, zijn weigering om Photius als patriarch te erkennen, het groeiende theologische conlict om het "Filioque" (zie bijvoorbeeld Ostrogorsky, *Geschichte*, p. 160-162), kortom de omstandigheden rondom het "Photiaanse schisma" zullen de vijandigheid hebben aangewakkerd. Meer dan een theoretische mogelijkheid is het niet; PsA geeft geen enkele aanwijzing.

[18] In vr. 2, r. 9 *sqq.* vertelt AA het verhaal van één van de 'ἱερῶν ἀνδρῶν, εἰσέτι καὶ νῦν ἐν σαρκὶ παρόντων'. PsA schrapt de toevoeging als tijdgebonden. Interessant, omdat PsA, ons informatie geeft over zijn leefwereld, zijn zijn volgende aanpassingen:

- In vr. 14 critiseert hij kerken die niet goed op hun bezittingen passen, zodat ze worden gestolen 'door dieven of barbaren', 'ὑπὸ κλεπτῶν ἢ βαρβάρων' (r. 10). De 'dieven' zijn PsA's toevoeging. Kennelijk is zulke diefstal in zijn leefomgeving evenzeer het werk van "autochtone" dieven als van 'barbaren'. Voor AA en zijn gelovigen, levend vlak na de inval van de Arabieren, zijn dézen vooral de schuldigen.
- Dat PsA in vr. 16, r. 10-11, 'τὶς ἐγκλειστός' verandert in 'μοναχός τις', is, neem ik aan, omdat in het urbane Constantinopel solitairen zeldzaam waren, en communaal levende monniken de reguliere monastici (zie Morris, *Monks and laymen*, p. 52: '... in towns and cities, the coenobitic way would have remained the style of monasticism most familiar to Byzantines.').

Enige vragen waaraan PsA opvallend veel aandacht besteedt, kunnen verwijzen naar ontwikkelingen en gebeurtenissen die de Byzantijnse bevolking, met name de inwoners van Constantinopel, bijzonder aangaan (zie 2.3, '*Actuele vragen*').

Een zeer sterk argument voor Constantinopel als domicilie van PsA leveren de hoeveelheid en diversiteit van de kerkvadercitaten in de florilegia: het zijn er ruim 150, uit meer dan 100 werken van meer dan 20 auteurs[19]. Dat wijst op toegang tot een zeer grote bibliotheek. Het ligt voor de hand te denken aan de patriarchale bibliotheek te Constantinopel, waarin de grootste verzameling patristische literatuur geconcentreerd moet zijn geweest, in het bijzonder vanwege het gebruik dat de patriarchen en hun staf daarvan maakten ten behoeve van de synoden. Het is bekend dat voor de synode van Hieria in 754 een grote hoeveelheid patristische teksten ter ondersteuning van de iconoclastische voorstellen werd aangevoerd, vooral uit Constantinopel. In reactie daarop deed Patriarch Tarasius van Constantinopel in 787 hetzelfde in overtreffende mate voor de iconophiele synode van Nicaea, met de nadruk op gehele werken (de synode van Hieria werd zwaar gecritiseerd vanwege het opvoeren van uit hun verband gerukte fragmenten). Leo V stelde voor de - wederom iconoclastische - synode van 815 een boekenverzamelcommissie in, waarin de latere patriarchen Antonius Cassimates en Johannes Grammaticus zitting hadden, die van overal kerkvaderwerken naar Constantinopel haalden[20]. Voor de patristische tekstenverzamelingen die de synoden van 843 (herstel van de iconenverering) en de "Photiaanse" synoden van de zestiger jaren van de negende eeuw werden voorgelegd, was het materiaal derhalve in ruime mate in de patriarchale boekerij voorhanden. Ook, dus, voor zulke florilegia als PsA aan zijn ἐρωταποκρίσεις toevoegde.

Er valt tegen dit argument voor Constantinopel als verblijfplaats van PsA wel iets in te brengen. Mango[21] geeft het voorbeeld van Theophanes, die verscheidene van zijn bronnen citeert uit één werk van een compilator, Theodorus Lector, ook al waren exemplaren van die bronnen in Constantinopel beschikbaar. Theophanes had dus in zijn verblijfplaats, een klooster in Bithynië, voor de betreffende citaten niet meer dan één werk, de compilatie van Theodorus Lector, nodig. Wat voor Theophanes geldt, kan ook voor PsA gelden. Ongetwijfeld circuleerden patristische tekstenverzamelingen, en PsA kan daaruit geput hebben. In dat geval is toegang tot en beschikking over een grote bibliotheek geen absolute voorwaarde meer, en kan PsA, zoals Theophanes, buiten Constantinopel gewerkt hebben.

---

[19] Zie voor de geciteerde Patres en hun werken de paragraaf '*De bronnen*' van Appendix 5, '*De florilegia*' (p. 245). Wat het aantal citaten betreft moet men bedenken dat wat één citaat lijkt: de naam van een auteur en het werk, gevolgd door een tekst, dikwijls uit een aantal citaten bestaat. Soms zijn deze verbonden met 'καί', 'καὶ πάλιν' e.d., dan weer niet. Pas als de vergelijking met de edities (als die er zijn) in het kader van het *Σωτήριος*-onderzoek zal zijn afgerond, zal blijken hoe er precies is geciteerd.

[20] Zie Jouassard, 'De quelques conséquences', p. 17, Beck, *Kirche*, p. 499, Sopko, 'Methodology', p. 159 en Treadgold, *Revival*, p. 85-86 voor het verzamelen van patristische teksten door de patriarchen voor synoden als de hier genoemde, en ook eerdere, zoals reeds die van Ephesus in 431 en Chalkedon in 451. Mango benadrukt ('Books', p. 30-33) mede op gezag van Van den Ven ('*La patristique*'; zie daar i.h.b. p. 336) het lezen, op de synode van Nicaea (787), uit complete patristische werken, die uit Constantinopel waren overgebracht. Ook Wilson ('The libraries') komt, als het gaat om ruim voorziene bibliotheken, uit op de patriarchale bibliotheek. Kloosterbibliotheken bleven volgens hem daarbij achter. De bloei van de kloosters van Athos, en van hun boekenbezit, dateert van later; dat geldt ook voor de bibliotheek van het Johannesklooster op Patmos, die omstreeks 1200 nog bescheiden was (zie ook Astruc, 'Inventaire'). Mango ('Books', p. 35, n. 6) en Lemerle, *Premier humanisme*, p. 269 en n. 9) noemen een keizerlijke bibliotheek, die zij van geringe omvang achten.

[21] Mango, 'Books', p. 36-37.

Het argument is echter niet doorslaggevend. De verscheidenheid van de door PsA geciteerde auteurs en werken is zo groot dat het slecht voorstelbaar is dat hij aan één of een klein aantal tekstenverzamelingen voldoende had. Bovendien zal zijn thematische werkwijze het vinden van passende citaten in tekstenverzamelingen eerder belemmerd dan bevorderd hebben: de opzet van catenen en andere 'ἐξηγητηκαὶ ἐκλογαί' en ook van een werk als de *Sacra Parallela* staat ver af van die van PsA's collectie[22] (zie Appendix 6, '*Pseudo-Anastasius en het genre* [...]') Hij zal zeker ook, of vooral, in de originele werken hebben gezocht, en wel daar waar die het best te vinden waren, te weten in de patriarchale bibliotheek in Constantinopel[23].

2.3 *Actuele vragen*

De vragen 16 t/m 20[24] vallen op door de grote compositorische ingrepen die PsA in AA's tekst heeft gedaan, alleen al door uitzonderlijk lange in- en toevoegingen. Inhoudelijk vallen ze op als vragen die meer dan andere refereren of lijken te refereren aan de actualiteit: politiek / maatschappelijk en anderszins. Vr. 16, over 'slecht bestuur', refereert aan een *toestand* , vr. 17 en volgende aan *gebeurtenissen* .

2.3.1 *De agressie der ἔθνη*

Vr. 17 behandelt de heidenen, de 'ἔθνη', die 'ons', 'ἡμῖν', christenen[25], zoveel 'κακὰ ποιοῦσιν'. Thematisch gesproken, gebruikt PsA de vraag, net als alle andere, om te moraliseren, de eigen schuld en verantwoordelijkheid voor alle rampen, ook deze, te benadrukken en ze als beproeving en lering aan te merken. Maar we kunnen hier ook een reflectie zien van mogelijk door recente agressie van 'ἔθνη' veroorzaakte commotie.

In AA 101, die PsA gebruikt voor zijn vr. 17, zijn de Arabieren de bedrijvers van de wandaden, begrijpelijk in de situatie van AA: hij en zijn mede-christenen leven in Palestina, onder de Arabieren, die enige decennia eerder het gebied hebben veroverd. PsA, anderhalve eeuw later, en naar ik aanneem in Constantinopel (zie 2.2, '[...] *Constantinopel?*'), verbreedt de agressors tot 'τὰ ἔθνη', zoals hij vaker tijd- en plaatsgebonden elementen in AA's tekst veralgemeent en actualiseert (zie hiervoor de Algemene Index s.v. tijd- en plaatsgebonden). Onder 'ἔθνη' kan hij ook ándere agressors laten vallen. De Arabieren zijn in de negende eeuw nog steeds actief, maar hun dreiging is sterk afgenomen, althans op het

---

[22] Voor de goede orde: als PsA inderdaad bestaande vadercitatenverzamelingen heeft gebruikt, wil dat natuurlijk niet zeggen dat hij dat elders heeft gedaan: het kunnen patristische florilegia geweest zijn die in de synodale archieven van het patriarchaat lagen.

[23] Uit Beck, *Kirche*, IV, 4, 'Von Photios bis Kerullarios' (p. 520-609) maakt men op dat de - religieuze - literatuur van de tweede helft van de negende eeuw, en zeker die waarmee PsA's werk verwant is, de dogmatische, polemische, homiletische en exegetische literatuur, bijna geheel Constantinopolitaans is. Georgius Monachus, werkend in Constantinopel aan het *Χρονικόν*, citeert uit PsA (zie 2.1, '*Tijd van ontstaan*'). Als PsA inderdaad refereert aan gebeurtenissen in Constantinopel in de jaren 860-865 (zie de volgende paragrafen), is de tijd tussen het ontstaan van PsA's collectie en het opnemen van het PsA-citaat in het *Χρονικόν* (vóór 872/3) zo kort dat een eveneens Constantinopolitaanse oorsprong van PsA's *Ἐρωταποκρίσεις* aan te nemen is.

[24] Behalve vr. 19, die te beschouwen is als een "terzijde" (zie het Commentaar en 4.5, '*Stabiliteit*').

[25] 'ἡμῖν' is PsA's vervanging en verkorting van AA's 'τοῖς χώραις καὶ τοῖς λαοῖς τῶν χριστιανῶν'. De betekenis 'ons, christenen' ligt dus voor de hand. Maar het is aannemelijk dat de bijbetekenis 'ons, Byzantijnen', of zelfs 'ons, inwoners van Constantinopel' meespeelt.

land (grote delen van de zee blijven zij beheersen). Zij vertonen zich niet meer in de buurt van Constantinopel. De Byzantijnen gaan in het offensief, en behalen in de vijftiger en begin-zestiger jaren een reeks klinkende overwinningen. Misschien staan de Arabieren wel eerder voor de heidenen die 'voor hun eigen misdadigheid', 'οἰκείᾳ πονηρίᾳ δουλεύοντες' (vr. 17, r. 16-17), hun verdiende loon van Godswege ontvangen, een subthema van vr. 17 (zie het Commentaar). Voor de Byzantijnen van de negende eeuw, zeker die van het Europese deel van het Rijk, zijn de Bulgaren de meest zichtbare dreiging. De verpletterende nederlagen in de eerste decennia van de eeuw zullen, ondanks de betrekkelijke rust van het 30-jarige verdrag van 816, een levendige herinnering zijn gebleven. Van tijd tot tijd steken vijandelijkheden de kop op, waarin op den duur de Byzantijnen het initiatief nemen, ook nog in 864, als Michael III een expeditie organiseert tegen Khan Boris, die naar het Westen neigt: politiek, door een verdrag met de Frankische koning Louis, religieus, door toenadering tot Rome. Weliswaar capituleert Boris al na de eerste schermutselingen en volgt zijn bekering tot de Orthodoxie binnen enige maanden[26], en zijn de Bulgaren feitelijk niet de agressor, maar het anti-Bulgaarse sentiment zal in die tijd zijn opgevlamd, en in de berichtgeving, de geruchten en de propaganda zullen de Bulgaren wel degelijk als - heidense - vijanden zijn voorgesteld[27].

In 860 werden de bewoners van Constantinopel geconfronteerd met heidenen uit verder verwijderde streken: de Russen. Dezen waren niet geheel onbekend, er waren handelscontacten, en kleine groepen Russen hadden sinds ca. 820 invallen gedaan aan de noordkust van Anatolië. Maar in 860 ondernamen ze een grote plundertocht langs de Bosporus, tot in de Gouden Hoorn en de Zee van Marmara. Aan de landzijde verwoestten zij huizen en landerijen buiten de muren van de stad. Doordat de keizer met troepen op weg was naar het oosten, om de Arabieren te bestrijden, konden de Russen dagenlang hun gang gaan. Hun plotseling aftocht is nooit ten volle verklaard: de storm die hun schepen vernielde, schijnt pas na hun vertrek te zijn opgestoken. De toeschrijving aan Gods ingrijpen na de gebeden en de processies onder leiding van Patriarch Photius, zal niet hebben kunnen verhelen dat de ontsnapping aan het gevaar geenszins te danken was aan enige actie en kundigheid van de Byzantijnen zelf, de keizer inbegrepen, die pas arriveerde toen de Russen al weg waren. De gang van zaken zal voor de Constantinopolitanen een enorme schok geweest zijn[28].

---

[26] Zie Treadgold, *State and society*, hfdst. 13 ('Internal reforms, 780-842'), paragraaf 'Nicephorus' expansion' *sqq.* en 14 ('External gains, 842-912') tot en met de paragraaf 'Basil's victories', p. 417-455.

[27] Voor "nieuwsvoorziening" door middel van - propagandistische - campagnebulletins zie het *Chronicon Paschale*, cap. 398, *PG* 42, 1018-1020 (ik dank dit gegeven aan Catherine Holmes, Oxford), en *Ὅσα δεῖ παραφυλάττεσθαι Βασιλέως μέλλοντος ταξιδεύειν* (= op expeditie gaan), r. 74-79, van Constantijn VII (Haldon, *Three treatises*, p. 82-93), waar de keizerlijke woordvoerder de stadsbevolking informeert over de expeditie, en de expliciete opdracht heeft zo nodig gunstig nieuws te verzinnen ('πλάττειν ἀγαθὰς φήμας')! Boris hernam enige tijd na zijn bekering zijn pogingen om van Paus Nicolaas I gunsten voor zijn kerk te verkrijgen. De ontstemming daarover in kerkelijke, in het bijzonder patriarchale kring, zal gedeeld zijn door PsA, die waarschijnlijk daartoe behoorde (zie 8.4, '*Clericus*' *sqq.*). Maar hij kon de nu christelijke Bulgaren niet meer - tenzij metaforisch - tot de 'ἔθνη' rekenen. Van Bulgaarse agressie was ook nu geen sprake, al zijn er berichten dat orthodoxe missionarissen die moesten wijken voor Roomse, mishandeld werden (Runciman, *Empire*, p. 111). En tenslotte werd de schuld van de crisis, zoals uit Patriarch Photius' opstelling op de synode van 867 kan worden opgemaakt, vooral bij Rome gelegd (zie bijvoorbeeld Beck, *Kirche*, p. 521).

[28] Zie Treadgold, *Revival*, 1988, o.a. p. 309 en *State and society*, p. 433 voor de vroege contacten, en Mango, *Homilies*, p. 74-82. voor de plunderingen van 860.

2.3.2 *Gewelddadige dood*

Andere vragen met een bijzondere actualiteitswaarde zijn die over gewelddadige dood, vr. 18, en die over 'magie', wonderdoenerij en waarzeggerij, vr. 20. Het is verleidelijk de laatste in verband te brengen met de liederlijke kant van leven en persoon van Michael III in de eerste helft van de jaren '60, nadat hij zich had losgemaakt van de temperende invloed van de regentes, zijn moeder Theodora[29], of met de 'profetieën' die de ronde deden bij de moord op de Caesar Bardas in 866[30]. Het kan zijn dat deze periode een "piek" in magie vertoonde, maar PsA's kritiek is te algemeen, en magie te wijdverbreid en tezeer van alle tijden[31], om aan vr. 20 chronologische conclusies te verbinden.

Vr. 18 is een beter aanknopingspunt. De combinatie van doodvallen, bedolven worden en verdrinken waarmee de vraag begint[32], doet denken aan aardbevingen. Aardbevingen worden in het antwoord expliciet genoemd. Het florilegium bij deze vraag bevat een citaat van Chrysostomos over aardbevingen. Constantinopel werd in augustus en september 862, en tot in 865 nog enige malen, door zware aardschokken[33] getroffen, met grote schade aan gebouwen, en ongetwijfeld veel doden onder het puin. Photius verklaarde omstreeks die tijd in een preek aardbevingen als het gevolg van het losbarsten van watermassa's[34]: er zullen dus ook overstromingen geweest zijn, en doden door verdrinking.

2.4 *Omstreeks 865?*

Het PsA-citaat in het *Χρονικόν* van Georgius Monachus, de 'κακά' die de 'ἔθνη' toebrengen, en de 'βίαιοι θάνατοι' laten een approximatieve berekening toe. Hoeveel eerder dan 872/3, de *terminus ante quem* die Georgius Monachus ons levert, we PsA's *Ἐρωταποκρίσεις* plaatsen, hangt af van de *impact* die we toekennen aan de genoemde historische feiten. Die van de Russische plundertocht van 860 moet zeer groot geweest zijn, die van de reeks aardbevingen, die begint in 862, evenzo. De beïnvloeding van de publieke opinie door keizerlijke bulletins is nog nauwelijks onderzocht, zodat over het effect van de campagnes tegen de Arabieren en Bulgaren in 863 en 864 weinig valt te zeggen. Of de opschudding naar aanleiding van Boris' lonken naar Rome in 866-867 groot geweest is onder de bevolking, moet worden betwijfeld[35]. Alles bijeengenomen, ook de overweging dat PsA's collectie al enige verspreiding moet hebben gehad voordat, uiterlijk 872/3, Georgius eruit citeerde, maakt een ontstaan tussen 862 en 870, zeg: omstreeks 865 verdedigbaar.

---

[29] Treadgold, *State and society*, p. 450, sluit zich aan bij het negatieve oordeel over Michael, dat volgens Kazhdan (*Literature*, p. 257) zijn oorsprong heeft in de 10de-eeuwse geschiedschrijving, die pro-Basilius was en dus anti-Michael.

[30] Zie bijvoorbeeld Genesius, *Βασιλεῖαι*, IV, cap. 20-26.

[31] Zie bijvoorbeeld P. Magdalino, 'Astrology', *passim*, over de activiteit door alle eeuwen heen van astrologen en andere bedrijvers van 'pseudo-wetenschap', en over de niet aflatende kritiek op hen.

[32] Pas later komen moord, executie en andere niet door natuurgeweld veroorzaakte sterfgevallen ter sprake.

[33] 'zwaarder dan die welke ooit waren gemeld' (Genesius, *Βασιλεῖαι*, IV, cap. 22); zie voor gebeurtenissen en datering Mango, *Homilies*, p. 5, n. 4.

[34] Mango, *Homilies*, p. 5.

[35] Gebrek aan systematisch onderzoek op het gebied van de bulletins: aldus Haldon (zie n. 27) in een brief aan mij d.d. 10/9-2003. Voor twijfel aan de *impact* in Constantinopel van Boris' contacten met Rome zie eveneens n. 27.